

3 ONTWIKKELINGEN IN DE MAATSCHAPPELIJKE POSITIE VAN MIDDELBAAR OPGELEIDEN IN NEDERLAND

Jochem Tolsma en Maarten Wolbers

3.1 ACHTERGROND EN PROBLEEMSTELLING

“Middenklasse staat onder druk”, kopte NOS teletekst op 24 september 2015 naar aanleiding van de Willem Drees-lezing die minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en vicepremier Lodewijk Asscher die dag uitsprak. Door afkalkende werknemersrechten, een toename in flexwerk en steeds minder banen voor middelbaar opgeleiden zouden steeds meer mensen afzakken naar de lagere inkomens dan dat er werknemers doorgroeien naar de hogere inkomens. Asscher schetste het beeld van een toekomstige samenleving zonder middenklasse, een “kopvoetermaatschappij”, met alleen een boven- en onderlaag.

Dat de werkgelegenheid in het middensegment van de arbeidsmarkt onder druk staat en wellicht zelfs verdwijnt op termijn, is recent al vaker gesuggereerd (Ter Weel 2012). Door technologische ontwikkelingen zoals automatisering neemt de vraag naar middelbaar geschoold werk structureel af, terwijl voor hoog- en laaggeschoolde arbeid werkgelegenheid blijft (Goos et al. 2014). Maar ook de recente economische crisis heeft het middensegment op de arbeidsmarkt hard geraakt (De Beer 2015). Waar tot 2008 de werkloosheid van middelbaar opgeleiden gelijk of iets hoger was dan die van hoger opgeleiden, is tijdens de huidige crisis de werkloosheid onder middelbaar opgeleiden sterker gestegen. In de periode 2008-2013 steeg de werkloosheid onder middelbaar opgeleiden van 3,5 naar 8,7 procent, terwijl de werkloosheid onder hoger opgeleiden in dezelfde periode van 2,6 naar 5,1 procent groeide. Een soortgelijke ontwikkeling geldt in vergelijking met lager opgeleiden: verhoudingsgewijs steeg de werkloosheid onder middelbaar opgeleiden sterker dan onder lager opgeleiden.

Deze polarisatie op de arbeidsmarkt staat op gespannen voet met de huidige opleidingsverdeling. De groep van middelbaar opgeleiden is de grootste opleidingscategorie in de (beroeps)bevolking. Ruim 40 procent van de Nederlanders beschikt tegenwoordig over een opleiding op het niveau van het mbo, havo of vwo (De Graaf en Wolbers 2015). En door de nog altijd voortdurende onderwijsexpansie, mede als gevolg van de huidige leer- en kwalificatieplicht, kan zelfs een verdere toename in het aandeel middelbaar opgeleiden worden verwacht. Het bieden van gelijke(re) kansen aan generaties van naoorlogse kinderen heeft velen van hen de mogelijkheid geboden vooruit te komen in het leven, zodat ze tot de middenklasse konden opklimmen, maar het tij lijkt nu te keren (Tolsma en Wolbers 2010). Door

de bedreigde werkgelegenheidssituatie van middelbaar opgeleiden (niet alleen door de afnemende vraag naar arbeid, maar ook door toenemende verdringing door hoger opgeleiden) is het verheffingsideaal onder druk komen te staan. Ondanks het feit dat steeds meer kinderen hoger opgeleid zijn dan hun ouders, komt de huidige generatie (van mannen) in termen van beroepspositie vaker lager uit op de maatschappelijke ladder dan de vorige (Thijssen en Wolbers 2014). Ofwel, de dubbeltjes die kwartjes zijn geworden, dreigen zelf weer dubbeltjes voort te brengen.

Op basis van bovengenoemde veranderingen wint de vraag naar het ontstaan en bestaan van een scheidslijn tussen middelbaar opgeleiden enerzijds en lager- en hoger opgeleiden anderzijds aan belang, nadat tot nog toe vooral de kloof tussen hoger- en lager opgeleiden centraal heeft gestaan (Boven en Wille 2011; SCP/WRR 2014; De Lange et al. 2015; Van de Werfhorst 2015). Is er sprake van een duidelijk te onderscheiden derde (midden)groep in de Nederlandse samenleving en lijken de middelbaar opgeleiden (steeds meer) op de hoger opgeleiden wat betreft hun maatschappelijke positie dan wel (steeds meer) op de lager opgeleiden?

Gezien de ontwikkelingen in het onderwijs (onderwijsexpansie) en op de arbeidsmarkt (polarisatie) lijkt het meest aannemelijke scenario dat de arbeidsmarktpositie van middelbaar opgeleiden is verslechterd en dat zij steeds meer het patroon van lager opgeleiden volgen. De verwachting is vervolgens dat dit doorwerkt op andere maatschappelijke domeinen. Vanuit de gedachte dat werk de sleutel is voor maatschappelijke participatie (Gallie en Paugam 2000), valt af te leiden dat wanneer de arbeidsmarktpositie van middelbaar opgeleiden steeds meer op die van lager opgeleiden gaat lijken, zij ook in andere opzichten op elkaar gaan lijken. Denk bijvoorbeeld aan steun voor de verzorgingsstaat of de ervaren dreiging van minderheden. Als middelbaar opgeleiden kwetsbaar worden in termen van werk- en inkomenszekerheid, zullen zij naar verwachting, net als lager opgeleiden, meer willen rekenen op steun van de overheid wat betreft sociale zekerheid en uitkeringen, en voelen zij zich meer bedreigd in hun positie door de aanwezigheid van allochtone Nederlanders en de massale komst van vluchtelingen. Al met al verwachten we dat de maatschappelijke positie van middelbaar opgeleiden is verslechterd in de loop van de tijd en dat zij steeds meer verwant zijn geraakt aan lager opgeleiden.

In deze bijdrage onderzoeken we voor uiteenlopende maatschappelijke domeinen hoe in Nederland middelbaar opgeleiden zich verhouden tot lager- en hoger opgeleiden en welke ontwikkelingen zich hierin sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw hebben voorgedaan. Het gaat daarbij om de domeinen arbeidsmarkt, attitudes, politieke participatie en gezondheid. Voor elk van deze domeinen onderscheiden we meerdere indicatoren. We hebben voor deze domeinen (en indicatoren) gekozen om een zo breed mogelijk perspectief te schetsen en vast te stellen of het onderwijs in toenemende mate sociale groepen definieert en afzondert. In de regel

bestuderen sociologen slechts één dimensie van sociale ongelijkheid tegelijkertijd (bijvoorbeeld de stratificerende rol van het onderwijs op de arbeidsmarkt), maar als blijkt dat diverse opleidingsgroepen niet alleen wat betreft hun positie op de arbeidsmarkt verschillen, maar zich ook op andere maatschappelijke domeinen onderscheiden, dan geeft dit een completer beeld van de (lage) mate van sociale cohesie in de samenleving.

Onderzoeksopzet

Voor de empirische analyse maken we gebruik van bestaande, grootschalige data-verzamelingen. Het betreft gegevens afkomstig van twee langlopende, herhaaldelijk gehouden enquêtes onder steekproeven van leden van de Nederlandse samenleving die een representatieve afspiegeling vormen van de totale bevolking op dat moment, te weten de Familie-enquête Nederlandse Bevolking (FNB) 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009 en Sociaal-culturele Ontwikkelingen in Nederland (SOCON) 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011. In de empirische analyse hanteren we een leeftijdselectie van 25 jaar en ouder, aangezien de meeste individuen doorgaans hun onderwijsloopbaan pas op die leeftijd hebben afgerond. Dit is van belang, omdat we verschillen tussen uiteenlopende opleidingsgroepen bestuderen en personen die nog in opleiding zijn, mogelijk later nog een hoger opleidingsniveau behalen en daardoor de resultaten kunnen vertekenen. We onderscheiden drie opleidingsgroepen, gebaseerd op het hoogst voltooide opleidingsniveau van individuen: lager opgeleiden (basisonderwijs, vmbo), middelbaar opgeleiden (mbo, havo, vwo) en hoger opgeleiden (hbo, wo). Voor alle indicatoren uitgezonderd het aantal werkuren geldt dat we mannen en vrouwen gezamenlijk analyseren. In tabel 3.1 is per maatschappelijk domein aangegeven welke indicatoren zijn bestudeerd (zie de bijlage voor de operationalisering hiervan).

Tabel 3.1 Een overzicht van de onderzochte maatschappelijke domeinen en onderliggende indicatoren

Maatschappelijk domein	Indicator
Arbeidsmarkt	arbeidsmarktdeelname aantal werkuren huidige beroepsstatus
Attitudes	houding ten aanzien van: – traditionele opvoeding – overheidsmaatregelen – etnische minderheden – autoritarisme – de Europese Unie
Politieke participatie	stemintentie lidmaatschap politieke partij
Gezondheid	subjectieve algemene gezondheid overgewicht

Voorafgaand aan de feitelijke analyse schetsen we ontwikkelingen in de omvang van de groep middelbaar opgeleiden en beschrijven we de sociale samenstelling van deze groep (naar geslacht, leeftijd en sociale herkomst, afgemeten aan het gemiddelde opleidingsniveau van beide ouders).

3.2 DE OMVANG EN SAMENSTELLING VAN DE GROEP MIDDELBAAR OPGELEIDEN

Door de onderwijsexpansie is het gemiddelde opleidingspeil in de Nederlandse samenleving sterk gestegen (De Graaf en Wolbers 2015). In tabel 3.2 zien we duidelijk – hoewel de percentages licht schommelen door steekproefafwijkingen – dat het aandeel lager opgeleiden in de samenleving is afgenomen en het aandeel hoger opgeleiden is toegenomen. Het aandeel middelbaar opgeleiden is sinds 1985 redelijk constant gebleven. Momenteel zijn de drie onderscheiden opleidingsgroepen van gelijke omvang. Te verwachten valt dat de middelbaar opgeleiden in omvang een duidelijk grotere groep zullen gaan vormen dan de lager opgeleiden.

Tabel 3.2 De omvang van de groep van lager-, middelbaar en hoger opgeleiden

Periode	Aantal ondervraagden in de steekproef				Percentage			
	lager	middelbaar	hoger	totaal	lager	middelbaar	hoger	Totaal
1979	573	182	121	876	65%	21%	14%	100%
1985	1315	768	483	2566	51%	30%	19%	100%
1990	973	577	466	2016	48%	29%	23%	100%
1992	822	456	422	1700	48%	27%	25%	100%
1995	718	546	532	1796	40%	30%	30%	100%
1998	648	638	599	1885	34%	34%	32%	100%
2000	929	756	674	2359	39%	32%	29%	100%
2003	821	673	536	2030	40%	33%	26%	100%
2005	446	390	390	1226	36%	32%	32%	100%
2009	1049	1081	1058	3188	33%	34%	33%	100%
2011	294	305	315	914	32%	33%	34%	100%

Bron: FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009; SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

Binnen de groep van hoger opgeleiden waren de mannen lange tijd oververtegenwoordigd (zie tabel 3.3). Tegenwoordig studeren er echter meer vrouwen af aan de universiteit en het hoger beroepsonderwijs dan mannen. Dit zien we weerspiegeld in de zogenoemde periodetrend voor de samenstelling van de verschillende opleidingscategorieën: het percentage vrouwen binnen de groep hoger opgeleiden is voor latere perioden nagenoeg gelijk aan het totale percentage vrouwen dat is ondervraagd. Vrouwen noch mannen zijn oververtegenwoordigd binnen de groep middelbaar opgeleiden. Tabel 3.3 laat verder zien dat er met betrekking tot leeftijd geen duidelijke verschuivingen zijn opgetreden tussen de onderscheiden opleidingsgroepen. De middelbaar en hoger opgeleiden waren en zijn enkele jaren jonger dan de lager opgeleiden. Tot slot toont tabel 3.3 aan dat door de onderwijs-expansie niet alleen het eigen opleidingsniveau van individuen is gestegen, maar ook dat van hun ouders. De stijging van het ouderlijk opleidingsniveau is echter het minst zichtbaar onder de middelbaar opgeleiden. Met betrekking tot sociale herkomst, hier geoperationaliseerd als het opleidingsniveau van beide ouders, gaan de middelbaar opgeleiden dus steeds meer lijken op de lager opgeleiden.

Tabel 3.3 De samenstelling van de groep van lager-, middelbaar en hoger opgeleiden naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau ouders

Periode	Geslacht (% vrouwen)				Leeftijd (in jaren)				Opleidingsniveau ouders (in jaren)			
	lager	middelbaar	hoger	totaal	lager	middelbaar	hoger	totaal	lager	middelbaar	hoger	totaal
1979	55%	41%	26%	48%	44,61	42,66	39,16	43,45	-	-	-	-
1985	59%	49%	42%	53%	45,78	42,53	41,16	43,94	-	-	-	-
1990	54%	45%	39%	48%	44,97	41,27	40,78	42,94	7,32	9,12	10,62	8,67
1992	54%	49%	42%	50%	44,93	39,91	41,38	42,70	7,28	8,97	10,53	8,56
1995	58%	49%	45%	51%	48,11	41,72	42,95	44,64	7,41	9,55	10,81	9,09
1998	57%	50%	43%	50%	47,66	39,62	42,38	43,26	7,68	9,26	11,02	9,29
2000	53%	53%	43%	50%	49,55	42,56	43,65	45,63	7,61	9,43	11,26	9,25
2003	54%	50%	48%	51%	49,63	41,41	43,05	45,17	8,05	9,37	11,17	9,32
2005	60%	52%	49%	54%	54,13	44,68	44,85	48,17	7,82	9,68	11,64	9,66
2009	54%	54%	46%	51%	53,43	47,21	46,64	49,07	8,07	9,49	11,49	9,70
2011	61%	54%	57%	57%	50,86	45,67	45,18	47,17	8,11	9,74	11,78	9,95

Bron: FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009; SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011.

- cijfers onbekend

3.3 ONTWIKKELINGEN IN DE MAATSCHAPPELIJKE POSITIE VAN MIDDELBAAR OPGELEIDEN

Om (ontwikkelingen in) de maatschappelijke positie van middelbaar opgeleiden vast te stellen en deze vervolgens te vergelijken met die van lager- en hoger opgeleiden is een multivariate analyse uitgevoerd. We hebben daarbij te maken met twee soorten indicatoren als afhankelijke variabele. Ten eerste bestuderen we indicatoren die gemeten zijn op een vaste schaal, bijvoorbeeld de houding ten aanzien van de stelling “dat een vrouw geschikter is om kleine kinderen op te voeden dan een man”, op een schaal van ‘helemaal niet mee eens’ (1) tot ‘helemaal mee eens’ (5). Dit noemen we lineaire indicatoren. Voor deze indicatoren kunnen we eenvoudig vaststellen hoe groot het verschil in score op de bijbehorende schaal is tussen de diverse opleidingsgroepen en of deze verschillen zijn veranderd in de loop van de tijd.

Ten tweede bestuderen we indicatoren waarbij de uitkomst twee mogelijkheden kent, bijvoorbeeld in het geval van arbeidsmarktdeelname ‘wel of niet werkzaam zijn’. Dit noemen we dichotome indicatoren. We berekenen in dat geval de kans op een van beide uitkomsten, bijvoorbeeld de kans om werkzaam te zijn. Verschillen tussen de opleidingsgroepen worden bepaald door kansverhoudingen te vergelijken. Dit houdt in dat we de kansverhouding (*odds*) om wel versus niet werkzaam te zijn voor bijvoorbeeld hoger opgeleiden vergelijken met de overeenkomstige kansverhouding voor middelbaar opgeleiden.

Tabel 3.4 Ontwikkelingen in de maatschappelijke positie van de groep van lager-, middelbaar en hoger opgeleiden

	Trend lager			Trend middelbaar			Trend hoger		
	b	se	Significant afwijkend van:	b	se	Significant afwijkend van:	b	se	Significant afwijkend van:
Arbeidsmarkt									
Arbeidsmarktdeelname*	0,51	0,04	Middelbaar en hoger	0,60	0,05	Lager	0,69	0,05	Lager
Aantal werkuren (totaal)*	0,31	0,07	Middelbaar	0,15	0,06	Lager	0,25	0,07	
Aantal werkuren (mannen)*	-0,32	0,15		-0,10	0,15		-0,04	0,13	
Aantal werkuren (vrouwen)*	0,55	0,08	Middelbaar en hoger	0,25	0,07	Lager	0,32	0,08	Lager
Huidige beroepsstatus	-0,62	0,34	Middelbaar	-1,49	0,32	Lager	-0,81	0,34	
Attitudes									
Houding ten aanzien van...									
...traditionele opvoeding	-0,22	0,02	Middelbaar en hoger	-0,10	0,03	Lager	-0,06	0,03	Lager
...overheidsmaatregelen*	0,10	0,05		0,09	0,05		0,05	0,06	
...etnische minderheden	0,25	0,03	Hoger	0,24	0,03	Hoger	0,15	0,03	Lager en middelbaar
...autoritarisme	0,29	0,02		0,30	0,02		0,30	0,03	
...de Europese Unie	0,10	0,03	Middelbaar en hoger	0,02	0,03	Lager en hoger	-0,08	0,03	Lager en middelbaar
Politieke participatie									
Stemintentie*	-0,01	0,07	Middelbaar en hoger	-0,17	0,08	Lager en hoger	0,25	0,11	Lager en middelbaar
Lidmaatschap politieke partij*	-0,05	0,05	Middelbaar	-0,65	0,08	Lager	-0,55	0,08	
Gezondheid									
Subjectieve gezondheid	-0,25	0,04	Hoger	-0,23	0,04		-0,14	0,05	Lager
Overgewicht*	0,10	0,10		0,22	0,10		0,17	0,10	

*dichotome indicatoren (de geschatte coëfficiënten betreffen logodds effecten).

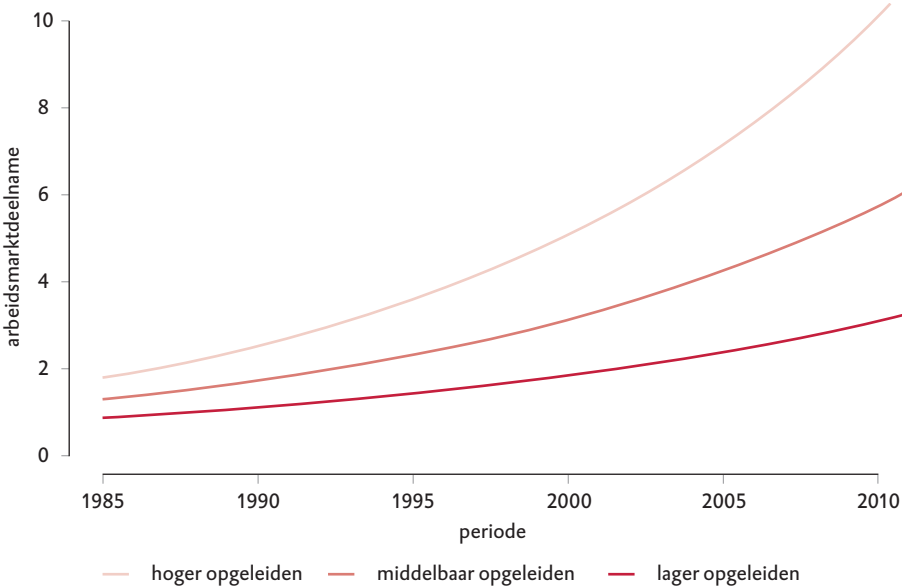
Bron: FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009; SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

Op basis van lineaire (bij de lineaire indicatoren) en logistische (bij de dichotome indicatoren) regressie-analyse zijn per opleidingsgroep periodetrends geschat waarbij rekening is gehouden met de invloed van geslacht, leeftijd en sociale herkomst, afgemeten aan het gemiddelde opleidingsniveau van beide ouders. Tevens zijn statistische interactietermen tussen deze variabelen en de (lineaire) periodevariabele opgenomen in de regressiemodellen. De resultaten van deze modellen staan samengevat in tabel 3.4, waar ook is aangegeven of de trends van de middelbaar opgeleiden significant afwijken van de trends van de lager- en hoger opgeleiden. De meest spraakmakende resultaten zijn eveneens in figuren weergegeven, waarbij op de Y-as de geschatte kansverhouding wordt weergegeven (in het geval van een dichotome indicator) dan wel de geschatte schaalscore op de lineaire afhankelijke variabele. Op de X-as staat de periode aangegeven.

Arbeidsmarkt

Voor het domein arbeidsmarkt hebben we de arbeidsmarktdeelname, het aantal gewerkte uren en de huidige beroepsstatus van individuen bestudeerd. Wat betreft de arbeidsmarktdeelname geldt dat de participatiegraad van de middelbaar opgeleiden valt tussen die van de lager- en hoger opgeleiden, waarbij de laatste opleidingsgroep het vaakst werkzaam is (zie figuur 3.1). Daarnaast blijkt uit deze figuur dat de arbeidsmarktdeelname voor alle drie de opleidingsgroepen is gestegen in de periode 1985-2011. Tabel 3.4 laat zien dat deze stijging sterker is voor de middelbaar en hoger opgeleiden, in vergelijking met de lager opgeleiden. Tussen de middelbaar en hoger opgeleiden is er geen significant verschil gevonden in de opwaartse trend voor arbeidsmarktdeelname. Er heeft zich met andere woorden een divergentie van de lager opgeleiden ten opzichte van de middelbaar en hoger opgeleiden voltrokken.

Figuur 3.1 Trends in de arbeidsmarktdeelname per opleidingsgroep (kansverhoudingen)

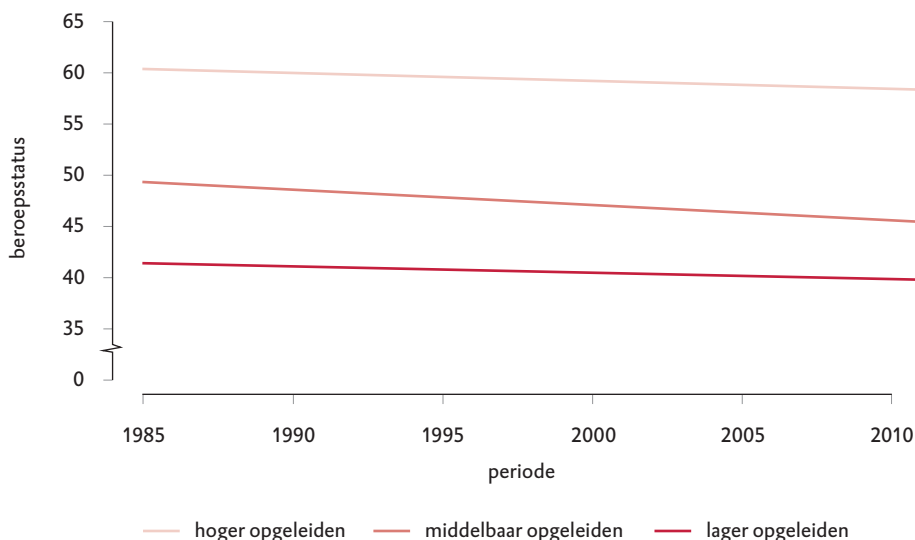
Bron: FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009; SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

Onder de actieven op de arbeidsmarkt is een baan van 32 uur of meer per week nog steeds het frequentst. Dit geldt voor alle drie de onderscheiden opleidingsgroepen. Voor een groot deel komt dit op het conto van de mannen die nagenoeg allemaal 32 uur of meer werken. Hoger opgeleiden hebben het vaakst een baan van 32 uur of meer. Maar waar de lager opgeleiden steeds meer op de hoger opgeleiden zijn gaan lijken, zijn het juist de middelbaar opgeleiden die minder vaak een baan hebben van 32 uur of meer. Tegenwoordig is dat zelfs nog minder vaak dan de lager opgelei-

den. We merken op dat deze laatste trend alleen zichtbaar is onder vrouwen. Voor hen geldt dat de stijging in het aandeel met een baan van 32 uur of meer groter is onder de lager opgeleiden dan de middelbaar en hoger opgeleiden (zie tabel 3.4). De afstand tussen lager opgeleiden enerzijds en middelbaar en hoger opgeleiden anderzijds is daarmee verkleind in de loop van de tijd. Of anders gezegd, de middelbaar opgeleiden zijn meer op de lager opgeleiden gaan lijken.

De gemiddelde beroepsstatus van de hoger opgeleiden is hoger dan de beroepsstatus van de middelbaar opgeleiden, die op haar beurt weer hoger is dan de beroepsstatus van de lager opgeleiden (zie figuur 3.2). Hoewel het in deze figuur niet duidelijk waarneembaar is, nemen we voor alle groepen een daling in beroepsstatus waar. Alleen voor de lager opgeleiden is deze daling niet significant. De daling in beroepsstatus voltrekt zich het snelst onder de middelbaar opgeleiden; deze daling is significant sterker dan onder de lager opgeleiden (zie tabel 3.4). In termen van huidige beroepsstatus zijn lager- en middelbaar opgeleiden meer op elkaar gaan lijken, waarbij er convergentie van de groep van middelbaar opgeleiden naar de groep van lager opgeleiden is opgetreden.

Figuur 3.2 Trends in de huidige beroepsstatus per opleidingsgroep (schaalscores)

Bron: FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009; SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

In het algemeen kunnen we concluderen dat de middelbaar opgeleiden een steeds kwetsbaardere positie op de arbeidsmarkt innemen. Hoewel de arbeidsmarktda-
 name van de middelbaar opgeleiden sneller is gestegen dan die van de lager opge-
 leiden, hebben middelbaar opgeleide vrouwen tegenwoordig minder vaak dan de

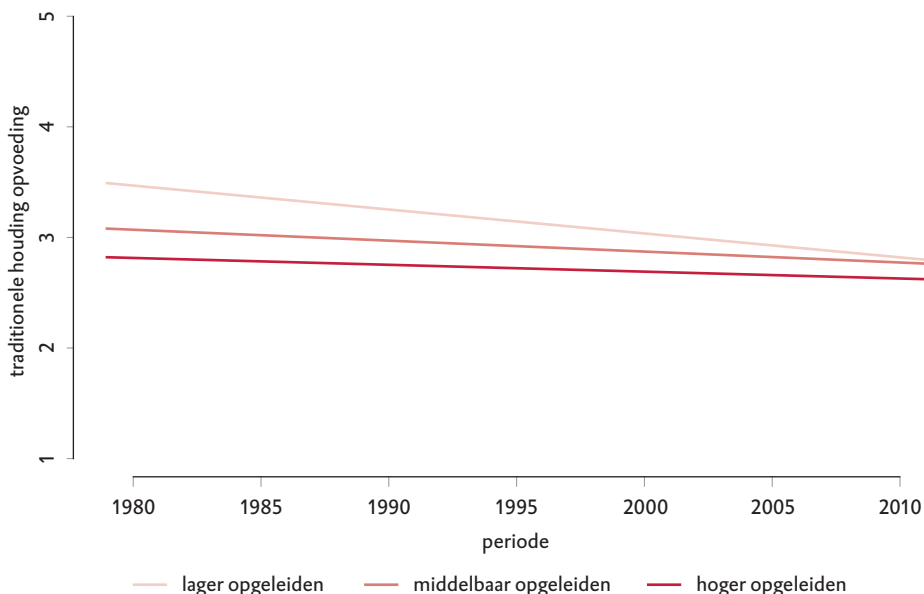
lager opgeleide vrouwen een baan van 32 uur of meer, en is de gemiddelde beroepsstatus het sterkst gedaald onder de middelbaar opgeleiden, waardoor zij in termen van beroepssucces steeds meer op de lager opgeleiden zijn gaan lijken.

Attitudes

Voor wat betreft het domein attitudes hebben we onderzocht wat de houding van burgers is tegenover traditionele opvoeding, overheidsmaatregelen, etnische minderheden, autoritarisme en de Europese Unie. Het blijkt dat er een negatieve samenhang is tussen het opleidingsniveau van individuen en hun houding tegenover een traditionele opvoeding (zie figuur 3.3). Hoger opgeleiden zijn het minst traditioneel, gevolgd door de middelbaar opgeleiden. Daarnaast laat deze figuur zien dat de Nederlandse bevolking in de loop van de tijd steeds minder positief is komen te staan tegenover een traditionele opvoeding. Voor een deel wordt deze daling verklaard door een compositie-effect (door de onderwijsexpansie zijn er steeds meer hoger opgeleiden bijgekomen, voor wie geldt dat zij een minder traditionele opvoedingsstijl aanhangen), maar ook binnen elke opleidingsgroep is er een significante afname in de houding tegenover een traditionele opvoeding (zie tabel 3.4). Deze afname is overigens sterker onder de lager opgeleiden dan onder de middelbaar en hoger opgeleiden. Daarmee zijn de lager opgeleiden in de loop van de tijd naar de middelbaar en hoger opgeleiden toegegroeid. Tussen de middelbaar en lager opgeleiden bestaat er tegenwoordig zelfs geen verschil meer in hun houding tegenover een traditionele opvoeding.

Wat betreft de houding tegenover overheidsmaatregelen geldt dat middelbaar en hoger opgeleiden sterk op elkaar lijken. Lager opgeleiden scoren beduidend hoger op deze attitude; zij zijn er vaker voor dat de overheid ingrijpende maatregelen neemt, bijvoorbeeld om de inkomensongelijkheid in de samenleving te verkleinen. In de onderzochte periode heeft een lichte stijging plaatsgevonden in de steun voor overheidsingrijpen, met name onder de lager opgeleiden, maar er zijn geen significante verschillen in de periodetrend waargenomen tussen de onderscheiden opleidingsgroepen (zie tabel 3.4). Als het gaat om de houding tegenover etnische minderheden, dan geldt dat lager opgeleiden daar het negatiefst tegenover staan (zie figuur 3.4). Daarna volgt de groep van middelbaar opgeleiden. Voor alle opleidingsgroepen in de Nederlandse samenleving geldt overigens dat zij in de loop van de jaren negatiever zijn komen te staan tegenover etnische minderheden. Deze stijging is, in vergelijking met de hoger opgeleiden, sterker onder de middelbaar en lager opgeleiden (zie tabel 3.4). De afstand tussen de hoger opgeleiden enerzijds en de middelbaar en lager opgeleiden anderzijds is op dit punt dus vergroot.

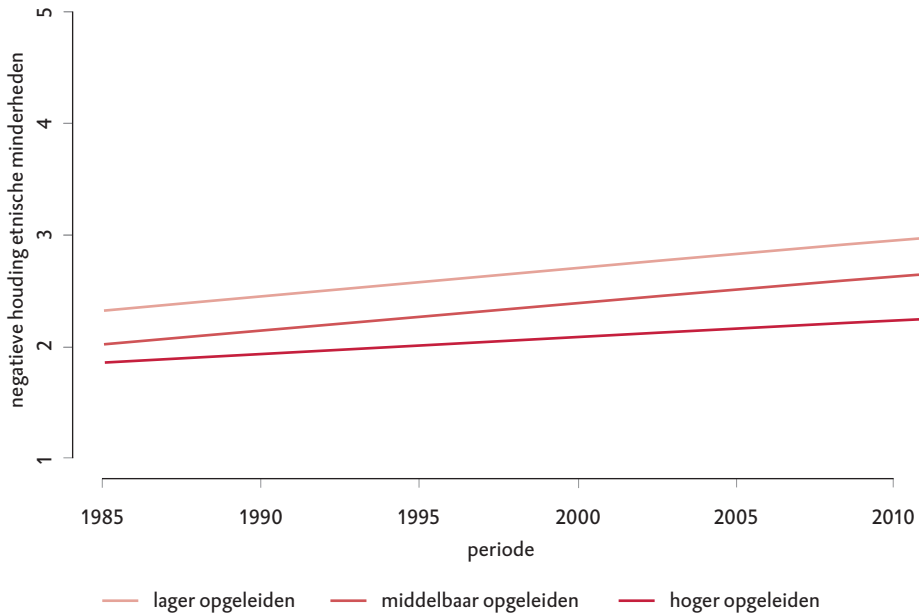
Figuur 3.3 Trends in de houding tegenover een traditionele opvoeding per opleidingsgroep (schaalscores)

Bron: SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

Lager opgeleiden hebben ook het vaakst een autoritaire houding; wederom gevolgd door de middelbaar opgeleiden. Evenzeer is gevonden dat de houding tegenover autoritarisme is toegenomen in de loop van de tijd. Dit geldt voor alle drie de opleidingsgroepen. De periodetrends verschillen niet tussen de groepen (zie tabel 3.4). Wat betreft de Europese Unie, tot slot, geldt dat de lager opgeleiden hier het minst positief tegenover staan, gevolgd door de middelbaar opgeleiden (zie figuur 3.5). Bovendien heeft er tussen de verschillende opleidingsgroepen divergentie plaatsgevonden. Lager opgeleiden zijn de Europese Unie meer als een bedreiging gaan beschouwen sinds 1990, terwijl hoger opgeleiden in dezelfde periode juist positiever zijn geworden over één Europa. Voor de groep van middelbaar opgeleiden is geen significante verandering aangetroffen (zie tabel 3.4). Deze groep is daarom zowel verder van de lager- als de hoger opgeleiden af komen te staan als het gaat om de houding tegenover de Europese Unie.

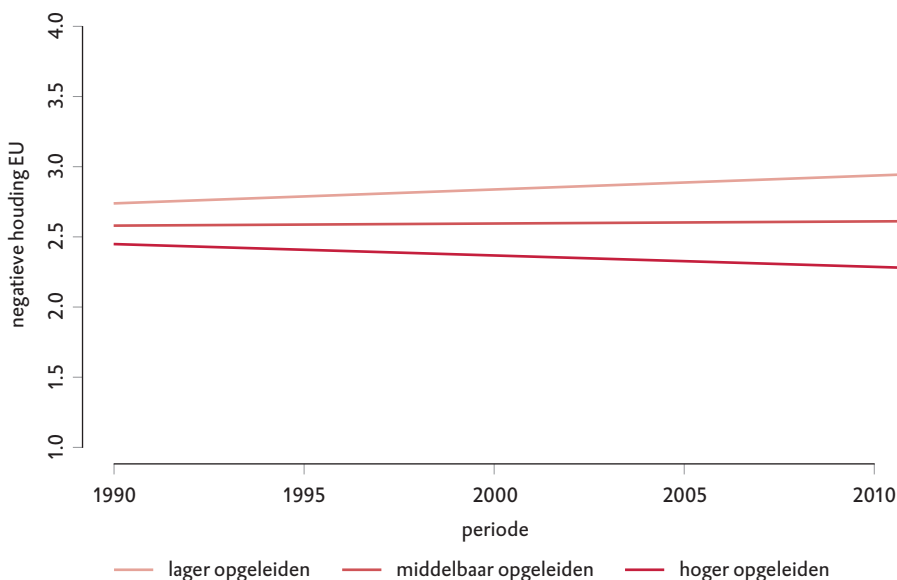
Figuur 3.4 Trends in de houding tegenover etnische minderheden per opleidingsgroep (schaalscores)

Bron: SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

Ook op het vlak van attitudes zijn er dus enige aanwijzingen dat de relatieve positie van de middelbaar opgeleiden is veranderd. Zo zijn wat betreft de houding tegenover een traditionele opvoeding de lager opgeleiden steeds meer gaan lijken op de middelbaar opgeleiden en is er tegenwoordig geen verschil meer tussen beide opleidingsgroepen. En als het gaat om de houding tegenover etnische minderheden en de Europese Unie, dan zijn de middelbaar opgeleiden in de loop van de tijd sterker intolerant geworden dan de hoger opgeleiden, die over de Europese Unie tegenwoordig zelfs positiever oordelen dan in het verleden.

Figuur 3.5 Trends in de houding tegenover de Europese Unie per opleidingsgroep (schaalscores)

Bron: SOCON 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

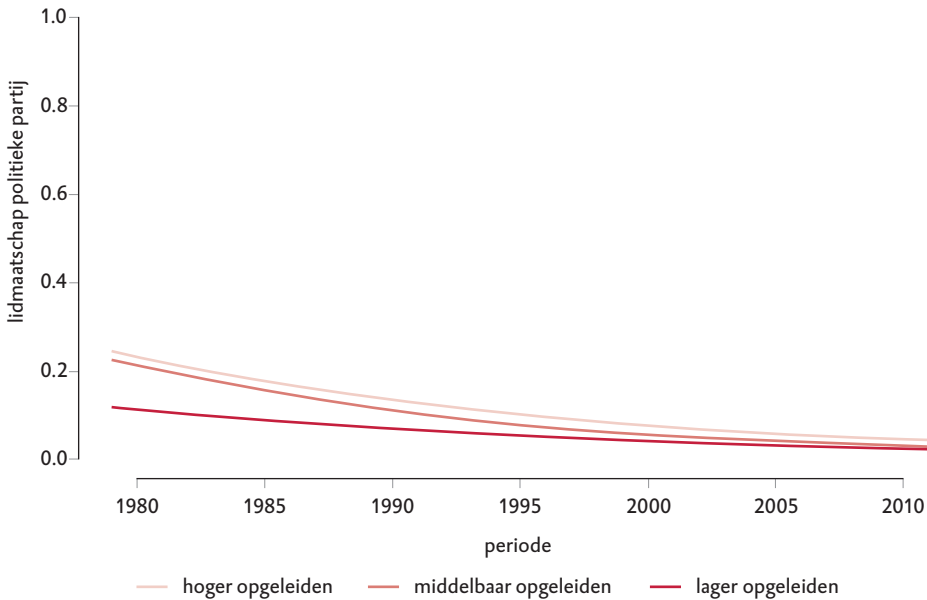
Politieke participatie

Het domein politieke participatie bestuderen we aan de hand van een tweetal indicatoren: stemintentie en lidmaatschap van een politieke partij. Wat betreft stemintentie blijkt dat hoger opgeleiden het vaakst aangeven te gaan stemmen bij nationale verkiezingen en lager opgeleiden het minst. De groep van middelbaar opgeleiden neemt een middenpositie in. In de loop van de tijd is de stemintentie bij hoger opgeleiden toegenomen, terwijl deze bij middelbaar opgeleiden juist is afgenomen (zie tabel 3.4). De kans om te gaan stemmen is voor lager opgeleiden onveranderd gebleven. Dit duidt erop dat het verschil tussen middelbaar en hoger opgeleiden is gegroeid, terwijl de afstand tussen middelbaar en lager opgeleiden is verkleind. Wat het laatste betreft geldt dus dat de middelbaar opgeleiden meer op de lager opgeleiden zijn gaan lijken.

Ook qua lidmaatschap van een politieke partij geldt dat de middelbaar opgeleiden een middenpositie innemen tussen de lager- en hoger opgeleiden, die het vaakst lid zijn van een politieke partij (zie figuur 3.6). Hoewel het lidmaatschap van een politieke partij al niet populair was – een minderheid van de burgers is slechts lid van een politieke partij – is het in de loop van de tijd voor alle drie de opleidingsgroepen (alleen maar verder) afgenomen. Deze daling is echter alleen significant

voor de middelbaar en hoger opgeleiden (zie tabel 3.4). Met name de afstand tussen middelbaar en lager opgeleiden is hierdoor afgenomen, waarbij de middelbaar opgeleiden opnieuw meer op de lager opgeleiden zijn gaan lijken.

Figuur 3.6 Trends in het lidmaatschap van een politieke partij per opleidingsgroep (kansverhoudingen)

Bron: FNB 1998, 2000 en 2009; SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011

Al met al kunnen we concluderen dat op het domein politieke participatie de middelbaar opgeleiden (nog steeds) een middenpositie innemen, maar dat zij in de loop van de tijd meer verwant zijn geraakt met de lager opgeleiden. Bij de intentie om te gaan stemmen is het verschil tussen middelbaar en hoger opgeleiden zelfs groter geworden.

Gezondheid

Op het domein gezondheid, tot slot, onderscheiden we ook twee indicatoren: subjectief ervaren gezondheid en overgewicht. Hoger opgeleiden geven aan zich het gezondst te voelen, gevolgd door middelbaar opgeleiden. In de loop van de tijd is de subjectief ervaren gezondheid van de Nederlanders afgenomen. Dit geldt voor alle drie de opleidingsgroepen (zie tabel 3.4). De daling in de subjectief ervaren gezondheidssituatie onder de lager opgeleiden is significant sterker dan die onder de hoger opgeleiden. De groep middelbaar opgeleiden is qua trend niet afwijkend van beide andere opleidingsgroepen. De meerderheid van de lager opgeleiden heeft last van overgewicht. Bij de middelbaar en hoger opgeleiden daarentegen kampt

een minderheid met overgewicht. Wel is overgewicht in de voorbije decennia toegenomen. De stijging is overigens alleen significant bij de groep van middelbaar opgeleiden. Desondanks is de ontwikkeling in overgewicht tussen middelbaar opgeleiden enerzijds en lager- en hoger opgeleiden anderzijds niet significant verschillend. Wat betreft de gezondheid van Nederlanders kan worden geconcludeerd dat deze is verslechterd in de afgelopen decennia: de subjectief ervaren gezondheid is gedaald en overgewicht is toegenomen. Middelbaar opgeleiden nemen een middenpositie in qua gezondheid en hun positie ten opzichte van lager- en hoger opgeleiden is in de loop van de tijd niet veranderd.

3.4 CONCLUSIE

In de afgelopen jaren is er aanzienlijke aandacht geweest voor verschillen tussen hoger- en lager opgeleiden in de Nederlandse samenleving. De algemene conclusie die uit het onderzoek getrokken kan worden, luidt dat er een beduidende kloof is tussen beide opleidingsgroepen op tal van maatschappelijke domeinen, maar ook dat deze kloof niet noemenswaardig is veranderd in de afgelopen decennia. In deze bijdrage hebben we ons gericht op de groep van middelbaar opgeleiden. Als gevolg van veranderingen in de werkgelegenheidsstructuur op de Nederlandse arbeidsmarkt komen specifieke middenberoepen onder druk te staan. Ook lijken de lonen in het middensegment te stagneren. Dit heeft tot gevolg dat het rendement van een middelbare opleiding afneemt. De vraag naar werk voor middelbaar opgeleiden wordt kleiner en verdwijnt op termijn misschien zelfs helemaal.

De verwachting is dat de toegenomen werk- en inkomensonzekerheid voor middelbaar opgeleiden ook doorwerkt op andere maatschappelijke domeinen. In deze bijdrage is daarom de betekenis van een middelbare opleiding voor vier uiteenlopende maatschappelijke levensdomeinen (arbeidsmarkt, attitudes, politieke participatie en gezondheid) empirisch onderzocht. Meer concreet is bestudeerd hoe middelbaar opgeleiden zich (in de afgelopen dertig jaar zijn gaan) verhouden tot de lager- en hoger opgeleiden. Met dit brede beeld en langetermijnperspectief kunnen we een adequaat antwoord geven op de vraag of de middelbaar opgeleiden in Nederland inderdaad een maatschappelijke middengroep vormen die onder druk staat.

Uit de verrichte empirische analyse is gebleken dat middelbaar opgeleiden een duidelijk te onderscheiden groep zijn in de Nederlandse samenleving: ze nemen op alle onderzochte domeinen (en indicatoren) een middenpositie in tussen de lager- en hoger opgeleiden. Middelbaar opgeleiden hebben een betere arbeidsmarktpositie, zijn wat attitudes betreft progressiever, nemen meer deel aan de politiek en zijn gezonder dan lager opgeleiden. In vergelijking met hoger opgeleiden geldt precies het tegenovergestelde. Middelbaar opgeleiden vormen daarmee de ruggraat van de samenleving.

In de afgelopen drie decennia is de maatschappelijke positie van middelbaar opgeleiden in het algemeen wel verslechterd en zijn ze steeds meer verwant geraakt aan de lager opgeleiden. Allereerst is de arbeidsmarktsituatie van middelbaar opgeleiden steeds kwetsbaarder geworden. Zo hebben middelbaar opgeleide vrouwen tegenwoordig minder vaak dan lager opgeleide vrouwen een baan van 32 uur of meer, en is de gemiddelde beroepsstatus het sterkst gedaald onder de middelbaar opgeleiden, waardoor zij in termen van beroepssucces steeds meer op de lager opgeleiden zijn gaan lijken. Ook wat betreft het domein attitudes zijn er enige aanwijzingen dat de relatieve positie van de middelbaar opgeleiden is veranderd. Zo zijn qua houding tegenover een traditionele opvoeding de lager opgeleiden steeds meer gaan lijken op de middelbaar opgeleiden en is er tegenwoordig geen verschil meer tussen beide opleidingsgroepen. En als het gaat om de houding tegenover etnische minderheden en de Europese Unie, dan zijn de middelbaar opgeleiden in de loop van de tijd sterker intolerant geworden dan de hoger opgeleiden. Daarnaast concluderen we dat op het domein politieke participatie de middelbaar opgeleiden in de loop van de tijd steeds meer verwant zijn geraakt aan de lager opgeleiden. Bij de intentie om te gaan stemmen is het verschil tussen middelbaar en hoger opgeleiden zelfs groter geworden. Alleen met betrekking tot het domein gezondheid is de positie van middelbaar opgeleiden in vergelijking met die van lager- en hoger opgeleiden niet veranderd in de loop van de tijd.

Het feit dat de middelbaar opgeleiden steeds meer op de lager opgeleiden zijn gaan lijken, bevestigt voorzichtig het beeld van een 'kopvoeter-maatschappij', zoals dat recentelijk door minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en vicepremier Lodewijk Asscher is geschetst. Het zou kunnen bijdragen aan een sterkere polarisatie van hoger opgeleiden tegenover de rest. Maar tegelijkertijd kan het wellicht helpen wat meer tegenwicht te bieden aan de dominantie van de hoger opgeleiden in de Nederlandse samenleving (Dekker et al. 2015). Welke kant het uiteindelijk opgaat en wat de consequenties daarvan zullen zijn voor de mate van sociale cohesie in de Nederlandse samenleving als de middelbaar opgeleiden niet meer het cement vormen dat de verschillende groepen bijeenhoudt, blijft vooralsnog een open vraag.

LITERATUUR

- Beer, P. de (2015) 'Staat de middenklasse onder druk?', *Beleid en Maatschappij* 42: 146-155.
- Bovens, M. en A. Wille (2011) *Diploma-democratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Dekker, P., R. van Dijk, P. van Houwelingen, W. Mensink en Y.R. van Dijk (2015) *Burgerperspectieven 2015-4*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gallie, D. en S. Paugam (2000) (red.) *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe*, Oxford: Oxford University Press.
- Ganzeboom, H.B.G., P.M. de Graaf en D. Treiman (1992) 'A standard international socio-economic index of occupational status', *Social Science Research* 21: 1-56.
- Goos, M., A. Manning en A. Salomons (2014) 'Explaining job polarization: Routine-biased technological change and offshoring', *American Economic Review* 104: 2509-2526.
- Graaf, P.M. de en M.H.J. Wolbers (2015) 'Onderwijs als scheidslijn op de Nederlandse arbeidsmarkt, 1993-2011', *Mens & Maatschappij* 90: 321-342.
- Lange, M. de, J. Tolsma en M.H. J. Wolbers (red.) (2015) *Opleiding als sociale scheidslijn. Een nieuw perspectief op een oude kloof*, Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- SCP/WRR (2014) *Gescheiden werelden*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.
- Thijssen, L. en M.H.J. Wolbers (2014) 'Intergenerationele sociale daling in Nederland', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 30:260-280.
- Tolsma, J. en M.H.J. Wolbers (2010) *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland*, Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Weel, B. ter (2012) *Loonongelijkheid in Nederland stijgt. Vraag naar hoger opgeleiden stijgt verder; banen in het midden onder druk*, CPB Policy brief nr. 6, Den Haag: Centraal Planbureau.
- Werfhorst, H. van de (red.) (2015) *Een kloof van alle tijden. Verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

BIJLAGE OPERATIONALISERING VAN DE GEBRUIKTE INDICATOREN

De indicator *arbeidsmarktdeelname* is dichotoom en onderscheidt mensen die werkzaam zijn in een betaalde baan voor ten minste 12 uur per week en mensen die niet deelnemen op de arbeidsmarkt. Deze laatste groep vormt de referentiecategorie en bestaat uit werklozen (ofwel, mensen die 0 tot maximaal 11 uur per week werken in een betaalde baan en werkzoekend zijn) en mensen die niet tot de beroepsbevolking behoren, omdat zij geen betaalde arbeid verrichten en niet op zoek zijn naar een betaalde baan (bijvoorbeeld uitkeringsgerechtigden, huismannen en -vrouwen en vervroegd gepensioneerden). We bestuderen dus de kans dat iemand deelneemt op de arbeidsmarkt (voor minimaal 12 uur per week). Er zijn alleen mensen geselecteerd van maximaal 64 jaar oud, omdat men bij het bereiken van de leeftijd van 65 jaar pensioengerechtigd is en doorgaans niet meer deelneemt op de arbeidsmarkt. *Arbeidsmarktdeelname* is gemeten in SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011 en FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009. In SOCON 1985 ligt de grens tussen werkzaamheid en werkloosheid echter bij 15 in plaats van 12 uur per week vanwege een afwijkende codering.

De indicator *aantal werkuren* is dichotoom en heeft alleen betrekking op mensen die deelnemen op de arbeidsmarkt, ofwel een betaalde baan hebben voor ten minste 12 uur per week. Deze indicator onderscheidt mensen die minimaal 32 uur per week werken en mensen met een baan voor minimaal 12 en maximaal 31 uur per week. De eerste groep vormt de referentiecategorie. We bestuderen dus de kans dat iemand een aanstelling heeft van minimaal 32 uur per week. Er zijn alleen mensen geselecteerd van maximaal 64 jaar oud, omdat men bij het bereiken van de leeftijd van 65 jaar pensioengerechtigd is en doorgaans niet meer deelneemt op de arbeidsmarkt. *Aantal werkuren* is gemeten in SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011 en FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009. In SOCON 1985 ligt de urengrens echter niet bij 32 maar bij 31 uur per week en wordt een ondergrens van minimaal 16 uur per week gehanteerd, vanwege een afwijkende codering.

De indicator *huidige beroepsstatus* is lineair en heeft net als het aantal werkuren alleen betrekking op mensen die deelnemen op de arbeidsmarkt, ofwel een betaalde baan hebben voor ten minste 12 uur per week. *Beroepsstatus* wordt gemeten volgens de *International Socio-Economic Index of Occupational Status*, afgekort als ISEI (Ganzeboom et al. 1992). Deze index deelt beroepen in naar hoogte op een schaal van 16 tot 90 en is gebaseerd op het opleidingsniveau dat benodigd is voor het uitoefenen van een bepaald beroep en op het inkomen dat ermee wordt gegenereerd. Onderaan op deze schaal bevinden zich landbouwknechten en schoonmaakhulpen; bovenaan bevinden zich rechters. Er zijn enkel mensen geselecteerd van maximaal 64 jaar oud, omdat men bij het bereiken van de leeftijd van

65 jaar pensioengerechtigd is en doorgaans niet meer deelneemt op de arbeidsmarkt. *Huidige beroepsstatus* is gemeten in SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011 en FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009.

De indicator *houding tegenover een traditionele opvoeding* wordt gemeten aan de hand van de volgende stelling: “Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man”. Respondenten konden aangeven in hoeverre zij het eens waren met deze uitspraak op een schaal van ‘helemaal mee eens’ (5) tot ‘helemaal niet mee eens’ (1). De antwoordcategorieën zijn zo gecodeerd dat een hogere score meer bevestiging voor deze stelling weergeeft, en dus een meer traditionele houding meet. *Houding tegenover een traditionele opvoeding* is gemeten in SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011.

De indicator *houding tegenover overheidsmaatregelen* is dichotoom en wordt gemeten door middel van de vraag in hoeverre men ervoor of ertegen is dat de overheid ingrijpende maatregelen neemt om bijvoorbeeld verschillen in inkomens te verkleinen. Respondenten konden aangeven voor of tegen te zijn, of geen mening te hebben. De groep respondenten die afkeurend of neutraal antwoordden, zijn samengenomen en vormen de referentiecategorie. We bestuderen dus de kans dat iemand voorstander is van overheidsingrijpen. *Houding tegenover overheidsmaatregelen* is gemeten in SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011.

De indicator *houding tegenover etnische minderheden* is lineair en wordt gemeten aan de hand van de volgende stelling: “Het komt nog eens zo ver dat Nederlanders ontslagen worden om etnische minderheden aan te nemen”. Deze stelling geeft als het ware economische dreiging weer die autochtonen voelen door de aanwezigheid van allochtonen. Respondenten konden aangeven in hoeverre zij het eens waren met deze stelling, van ‘helemaal mee eens’ (5) tot ‘helemaal niet mee eens’ (1). *Houding tegenover etnische minderheden* is gemeten in SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011.

De indicator *autoritarisme* is lineair en wordt berekend door de gemiddelde score te berekenen van de volgende drie stellingen: (1) “Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en trouwe leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben.”; (2) “Onze sociale problemen zouden grotendeels zijn opgelost, als we ons op de een of andere manier konden ontdoen van immorele, oneerlijke en zwakbegaafde mensen.”; (3) “Er zijn twee soorten mensen: sterken en zwakken”. Respondenten konden aangeven in hoeverre zij het hier ‘helemaal mee eens’ (5) tot ‘helemaal niet mee eens’ (1) waren. *Autoritarisme* is gemeten in SOCON 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011.

De indicator *houding tegenover de Europese Unie* is lineair en wordt gemeten aan de hand van de volgende stelling: “De Europese Unie (EU) vormt een bedreiging voor de Nederlandse cultuur”. Respondenten konden aangeven in hoeverre zij het ‘helemaal eens’ (5) tot ‘helemaal niet eens’ (1) met deze stelling waren. *Houding tegenover de Europese Unie* is gemeten in SOCON 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011.

De indicator *stemintentie* is dichotoom en wordt gemeten aan de hand van de vraag op welke landelijke politieke partij men zou gaan stemmen als er vandaag Tweede Kamerverkiezingen werden gehouden. Respondenten konden kiezen uit de verschillende op dat moment bestaande politieke partijen of aangeven niet te gaan stemmen. Indien men aangaf op welke politieke partij men zou stemmen, wordt dit beschouwd als intentie om te gaan stemmen. Gaf men aan niet te gaan stemmen, dan wordt dit beschouwd als een gebrek aan stemintentie. Deze laatste groep vormt de referentiecategorie. We bestuderen dus de kans dat iemand de intentie heeft om te gaan stemmen en niet het daadwerkelijke stemgedrag. *Stemintentie* is gemeten in SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011 en FNB 1992, 1998, 2000, 2003 en 2009.

De indicator *lidmaatschap politieke partij* is dichotoom en wordt gemeten aan de hand van de vraag of men lid is van een politieke partij. Respondenten konden hier bevestigend of ontkennend op antwoorden. De groep die aangaf geen lid te zijn van een politieke partij, vormt de referentiecategorie. We bestuderen dus de kans dat iemand lid is van een politieke partij. *Lidmaatschap politieke partij* is gemeten in SOCON 1979, 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 en 2011 en FNB 1998, 2000 en 2009.

De indicator *subjectieve algemene gezondheid* is lineair en wordt gemeten aan de hand van de vraag wat men, in het algemeen, van zijn of haar gezondheid vindt. Respondenten konden op deze vraag antwoorden dat zij hun gezondheid ‘uitstekend’, ‘zeer goed’, ‘goed’, ‘matig’, of ‘slecht’ vonden. Gezondheid is vervolgens gecodeerd als een oplopende schaal van 1 tot 5, waarbij een hogere waarde een betere gezondheid weergeeft. *Subjectieve algemene gezondheid* is gemeten in SOCON 2005 en 2011 en FNB 2000, 2003 en 2009.

De indicator *overgewicht* is dichotoom en wordt gemeten aan de hand van de *Body Mass Index* (BMI) van respondenten. De BMI is een wijdverspreid diagnostisch instrument om gewichtsproblematiek in kaart te brengen. Hoe hoger de BMI, hoe meer risico op gezondheidsproblemen een individu heeft. Het vormt daarmee een meer objectieve indicator voor gezondheidsverschillen dan de subjectieve inschatting van gezondheid. De BMI wordt berekend door het gewicht (in kilogram) te delen door de lengte (in meter) in het kwadraat, wat een continue schaal oplevert. Zowel gewicht als lengte is gerapporteerd door de respondent zelf. Bij individuen met een BMI van boven de 25 is sprake van overgewicht, individuen met een BMI

tot 25 vormen de referentiecategorie. We bestuderen dus de kans dat iemand overgewicht heeft. *Overgewicht* is gemeten in SOCON 2005 en 2011 en FNB 2000, 2003 en 2009.